

چکیده

به‌طور کلی، رانت به درآمدی اطلاق می‌شود که خارج از مسیر تلاش اقتصادی و بیشتر از طریق فروش مواهب طبیعی حاصل شود. این نوع درآمد ممکن است با خود مسائل و مشکلات ریز و درشتی را به دنبال آورد که کاهش بهره‌وری یکی از مهم‌ترین آنهاست. بهره‌وری به افزایش کمیت و کیفیت بازده مربوط می‌شود و امروزه در رشد و توسعه اقتصادی کشورهای پیشرفته نقش بسزایی دارد. در این مقاله پس از نگاهی کوتاه به مفهوم رانت و آثار آن بر اقتصاد کشورها و ارتباط آن با بهره‌وری، با مفروض دانستن استفاده بانک‌های دولتی از رانت، عملکرد بخش بانکداری دولتی با بانکداری خصوصی از جنبه‌های مختلف مقایسه شده است. سپس براساس شاخص متوسط حجم سپرده جذب‌شده به‌ازای هر یک از کارکنان شعب، بهره‌وری در بانکداری دولتی و خصوصی مورد توجه قرار گرفته است. نتیجه‌ای که براساس شاخص تعریف‌شده حاصل شد این است که بانک‌های خصوصی هم از بهره‌وری بالاتری برخوردارند و هم رشد بهره‌وری آنها نسبت به بخش دولتی بیشتر است.

مقایسه عملکرد بانک‌های دولتی و خصوصی در اقتصاد رانتهی

حسین پوزش شیرازی

کارشناس ارشد سیاست‌گذاری عمومی، دانشگاه تهران
hosseinshirazi86@yahoo.com

محمد مهدی ایزدخواه

دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت دولتی، دانشگاه علامه طباطبائی

رانت و دولت رانتیر

به طور کلی، رانت به درآمدی اطلاق می‌شود که خارج از مسیر تلاش اقتصادی و بیشتر از طریق فروش مواهب طبیعی حاصل شود. از لحاظ تاریخی برای نخستین بار دانشمندان مکتب کلاسیک به مفهوم بهره مالکانه یا همان «رانت» توجه جدی مبذول داشتند. کلاسیک‌ها به وجود آمدن رانت را ناشی از محدودیت منابع طبیعی می‌دانستند. ریکاردو معتقد بود با افزایش جمعیت علاوه بر زمین‌های مرغوب، زمین‌های نامرغوب که هزینه تولید در آنها بیشتر است نیز به زیر کشت می‌روند. بنابراین به دلیل این که قیمت فروش هر دو محصول یکی است، صاحب زمین مرغوب از عواید بیشتری برخوردار می‌شود. این سود بیشتر در حالی برای مالک زمین مرغوب به دست آمده که او زحمت بیشتری نکشیده است. ریکاردو این عایدی را بهره مالکانه نامید. (تفضلی، ۱۳۸۷: ۱۲۶ و ۱۲۷)

برخی معتقدند رانت را می‌توان «موهبتی طبیعی یا اجتماعی دانست که بدون نیاز به صرف تلاش یا فعالیت مولد و ارزش افزا، نصیب فرد یا گروه خاصی از افراد می‌شود.» (خضری، ۱۳۸۲: ۷)

رانت نوعی مازاد یا سود غیرتولیدی است که در نتیجه کمیابی‌های طبیعی یا مصنوعی ایجاد می‌شود. (خان، ۱۳۸۶: ۹) این سود غیرتولیدی خارج از فرایند تولید حاصل می‌شود؛ یعنی در نتیجه بهبود مدیریت، نوآوری، خلاقیت، افزایش بهره‌وری و کارایی سازمان به وجود نمی‌آید. در شرایط رقابتی آنچه بنگاه‌ها به دست می‌آورند سود تولیدی و متعارف است یعنی مازادی که در چارچوب اصول و قواعد بازی اقتصاد (برابری هزینه نهایی و قیمت) به دست آمده باشد. سودی که یک بنگاه اقتصادی در نتیجه افزایش بهره‌وری عوامل تولید، بهبود روش‌های تولید، بهبود فرایند مدیریت، کارایی و خلاقیت به دست می‌آورد از این نوع است. ولی اگر بنگاهی با وجود این که هزینه نهایی‌اش از بازدهی نهایی بالاتر باشد باز هم سود ببرد این سود غیرتولیدی یا به عبارتی رانت خواهد بود. (خضری، ۱۳۸۲: ۸ و ۹)

در مفهوم عامیانه، رانت اقتصادی همان سود بادآورده است که به واسطه آن کسب درآمد نه از طریق مشارکت عوامل تولید در فعالیت تولیدی، بلکه از طریق داشتن قدرت سلب اختیار از دیگران امکان پذیر شده است. وجود رانت در هر نظام اقتصادی نخست به معنای تخصیص غیربهبوده منابع و سپس ناعادلانه بودن نظام اقتصادی است و در نتیجه مانع رشد و توسعه اقتصادی خواهد شد.^۱

بر اساس رویکرد انتخاب عمومی، هر نوع امتیاز ویژه‌ای که فرد و یا افرادی با توسل به ابزارهای قانونی (لابیگری) و یا غیرقانونی (رشوه، تهدید، وابستگی سیاسی و یا خانوادگی و...) به دست آورند، رانت نامیده می‌شود. (خضری، ۱۳۸۱: ۲۴)

رانت منجر به تخصیص ناکارای منابع شده و هزینه‌هایی را بر جامعه تحمیل می‌کند. (خضری، ۱۳۸۱: ۶) پدیده‌هایی مثل رانت‌جویی^۲ و فساد اقتصادی، محصول مداخله دولت در اقتصاد هستند. رانت‌جویی پروسه‌ای است که در آن یک شخص، بنگاه یا سازمان تلاش می‌کند که از طریق دستکاری محیط اقتصادی، منافع کسب کند بدون این که به تجارت و تولید بپردازد. به عبارت دیگر، رانت‌جویی را می‌توان به عنوان لابیگری و فرایند دنبال کردن درآمد و مزیت، نه از طریق ساختارهای تولیدی چون کار و سرمایه‌گذاری تعریف کرد. بنابراین می‌توان اقتصاد رانتی را به عنوان اقتصاد غیرتولیدی در مقابل اقتصاد تولیدی دانست. (خضری، ۱۳۸۱: ۴۵)

رانتیر کسی است که از بهره مالکانه برخوردار است. (قادری، ۱۳۸۳: ۵۴) بر این اساس، دولت رانتیر هم «دولتی است که به دلایل خاص دارای این ویژگی است که به طور مسقیم دریافت‌کننده درآمد از فروش کالاها و خدمات با قیمت‌هایی بسیار بالاتر از هزینه تولید آنهاست.»

بیلروی می‌گوید: دولت رانتیر دولتی است که بیش از ۴۲ درصد درآمدش از فروش ذخایر و منابع طبیعی به دست آید. (حاجی یوسفی، ۱۳۷۸: ۱۰۰) با این تعریف می‌توان بسیاری از کشورهای تولیدکننده نفت را نیز مصداق دولت رانتیر دانست. البته رانت تنها از طریق فروش منابع طبیعی حاصل نمی‌شود، بلکه محدودیت‌های تجاری، تعرفه‌ها، یارانه‌ها، عدم شفافیت اطلاعات، فشارهای سیاسی و مجوز واردات، همگی می‌توانند منشأ ایجاد رانت باشند. هرچند رایج‌ترین نوع آن در اثر برخورداری از منابع طبیعی فراوان به وجود می‌آید. (گلستانی، ۱۳۸۶: ۳۸)

از آنجایی که دولت رانتیر در کسب درآمدهای خود به مالیات مردم متکی نیست، خود را موظف به پاسخگویی به آنها نیز نمی‌داند؛ این امر منجر به استقلال دولت از جامعه می‌شود. علاوه بر این، دولت با رانتی که به دست می‌آورد به کسب و حفظ مشروعیت خود مبادرت می‌ورزد. دولت رانتیر می‌تواند از رانت در جهت بالا بردن رفاه مردم و جلب همکاری افراد و گروه‌های غیرحاکم استفاده کند. جذب این افراد اغلب شکل آشنایی و خویشاوندی دارد و حمایت دولت رانتیر از آنها می‌تواند به شکل اعطای مشاغل عالی‌رتبه، قراردادهای ویژه، جبران زیان شرکت‌ها، تخفیف‌های ویژه، کمک‌های مستقیم، تخفیف‌های مالیاتی، اعطای ارز با نرخ ترجیحی، وام‌های بدون بهره و غیره باشد. در چنین کشورهایی بازدهی شرکت‌ها ارتباط مستقیمی با حمایت‌های دولت دارد. این گونه حمایت‌ها به جای این که بنیة صنایع را تقویت کند آنها را بیمار و متکی می‌سازد. (نایی، ۱۳۷۸: ۱۳۰)

استفاده گسترده از رانت توسط دولت و گروه‌های دارای نفوذ می‌تواند به پیدایش پدیده نفرت منابع^۴ منجر شود. ایده اساسی نظریة نفرت منابع این است که کشورهای دارای منابع طبیعی غنی اغلب در بلندمدت عملکرد ضعیف‌تر و در نتیجه، رشد اقتصادی پایین‌تری را نسبت به کشورهای بهره‌چندانی از منابع طبیعی نبرده‌اند، تجربه خواهند کرد. (شیرخانی، براری و پوزش شیرازی، ۱۳۸۹: ۱۱۶)

این پدیده بیشتر زمانی اتفاق می‌افتد که دولت دریافت‌کننده مستقیم و تنها دریافت‌کننده رانت باشد. پایین آمدن کارایی و بهره‌وری ناشی از وجود رانت، به رشد اقتصادی ضعیف‌تر کشورهای دارای منابع طبیعی غنی شده و نمود یافتن نظریة نفرت منابع می‌انجام.

روی دیگر برخورداری از رانت، انحصار است. جوهره پویایی و کارآمدی اقتصاد به رقابت است اما انحصارهایی که دولت روی تولید، صادرات، واردات و توانایی‌ها ایجاد می‌کند، باعث به وجود آمدن امتیاز برای آن افرادی می‌شود که قابلیت دسترسی به آن را دارند. انحصار یا برخورداری از مزیت‌های ویژه، به ایجاد رفاهی کاذب دامن می‌زند که در کارایی سازمان تأثیر منفی دارد. (گلستانی، ۱۳۸۶: ۳۲)

اصطلاح ناکارایی ایکس^۵ در مورد وضعیتی به کار برده می‌شود که ناکارایی مدیریتی و علمی در سطح بنگاه، اداره یا سازمان به دلیل نبود شرایط رقابتی خود را نشان می‌دهد. فراغت گرفتن از کار که باعث ایجاد ناکارایی ایکس می‌شود علاوه بر افزایش مخارج دولت، این فرصت را برای کارمندان اداره‌ها به وجود می‌آورد که در ازای کار کمتر پاداش بیشتری دریافت کنند. این امر علاوه بر بالا بردن غیرمنطقی هزینه کارها، به روحیة تنبلی در میان نیروی کار دامن می‌زند. شاید مهم‌ترین خطر رانت برای یک نظام اقتصادی به وجود آمدن همین روحیة رانتی باشد. در یک نظام اقتصادی که بتوان یک‌شبهه و با رابطه به ثروت‌های کلان دست یافت، هیچ فکری اقتصادی به سمت کار تولیدی با دردهای فراوانش و تلاش دائمی برای کاهش هزینه‌ها و افزایش بهره‌وری و نوآوری برای افزایش سود نخواهد رفت؛ بلکه هر کس به این می‌اندیشد که در شرایطی که دیگران به فکر اندوختن از ثروت‌های بادآورده هستند، با برقراری روابط و دور زدن ضوابط، گلیم خود را از آب بیرون بکشند. در یک اقتصاد رقابتی سرمایه به امید بازدهی و سود به مخاطره گذاشته می‌شود و آن دسته از فعالانی که به این مهم دست نیابند خود به خود کنار می‌روند. اما در شرایطی که این احساس ناامنی از شکست وجود نداشته باشد، واحدهای اقتصادی بدون دغدغه ورشکستگی و کاهش سود و کارایی به فعالیت می‌پردازند و این در شرایطی است که آنها از نوعی رانت برخوردار باشند. رانت‌جویی دولتی با ایجاد انحصار در واقع حق انتخاب مردم را محدود کرده و مطلوبیت آنها را کاهش می‌دهد. (خضری، ۱۳۸۴: ۶۱ تا ۶۳)

شایان ذکر است تصمیم‌هایی که مقام‌های دولتی و یا قانون‌گذاران به منظور اجرای وظایف عمومی خود اتخاذ می‌کنند رانت‌جویی محسوب نمی‌شود اگرچه ممکن است عده‌ای از این فرصت استفاده رانتی کنند. همچنین هرگونه تلاش یا اقدام به منظور تحت تأثیر قرار دادن قانون‌گذاران برای تصویب قوانینی که به عموم مردم سود رساند نیز رانت‌جویی نیست مانند فعالیت گروه‌های طرفدار محیط زیست. (خضری، ۱۳۸۲: ۱۳)

به‌طور کلی، دولت رانتیر از جنبه‌های مختلف قابل نقد است. به جز موارد مذکور، مسائل زیر را می‌توان به مشکلات ناشی از یک دولت رانتیر افزود:

- فساد اداری و گسترش دیوان‌سالاری
- پیدایش روحیة رانتی یعنی در پی کسب امتیاز بودن از طریق رانت و نه از قبل سعی و کوشش (حاجی یوسفی، ۱۳۷۸: ۱۰۲)
- بی‌توجهی دولت به توسعه سیاسی جامعه و عدم شکل‌گیری گروه‌های مدنی قدرتمند و نیز بهره‌گیری نخبگان از رانت برای کنترل جامعه و ایجاد ثبات سیاسی و در حقیقت تداوم قدرت انحصاری خود
- بی‌توجهی به نقش بخش خصوصی در توسعه اقتصادی و ضعیف ماندن این بخش در مقابل بخش دولتی بزرگ و رانت‌جو
- پایین بودن کارایی در صنعت و افت شدید تولیدات کشاورزی
- نبود شفافیت اطلاعات در این گونه کشورها به دلیل پاسخگو نبودن دولت
- افزایش رشوه‌خواری، فساد، قاچاق و بازار سیاه در اثر رقابت برای به دست آوردن رانت
- فرار سرمایه‌های انسانی و فیزیکی
- کاهش سرمایه‌گذاری در بخش تحقیق و توسعه
- و بسیاری موارد دیگر...

مداخلات دولت و رانت

به نظر می‌رسد که حضور دولت در عرصه اقتصاد، فقط جنبه منفی ندارد. هر چند بسیاری از اندیشمندان به خصوص صاحب‌نظران مکتب اقتصاد کلاسیک و نئوکلاسیک معتقدند حضور دولت به‌طور کلی امری نامطلوب و منفی است، اما برخی از وظایف حداقلی که توسط همین افراد در رابطه با دولت تعریف می‌شود، برای حیات اجتماعی انسان‌ها ضروری است. از جمله این موارد می‌توان به صیانت از قانون و حقوق مالکیت، حمایت شهروندان در برابر تعرض سایرین و صیانت از خاک کشور در برابر تعرض خارجی، اشاره کرد. اما مشکل از آنجا آغاز می‌شود که مجموعه دولتمردان، با را از گلیم وظایف خود فراتر گذاشته و بخواهند به خیال خویش، بیش از حد لازم در جهت مصلحت مردم بکوشند.

مداخله‌های دولت در اقتصاد گاه با هدف تصحیح بازار برای نیل به کارایی بیشتر اتفاق می‌افتد. کارایی بازار، در رقابت برای برابری قیمت‌ها و هزینه‌های اجتماعی به‌وجود می‌آید و در شرایطی که این تعادل خود به خود شکل نگیرد، دولت با اعمال قوانینی از نقص کارایی جلوگیری می‌کند. به‌طور کلی وجود نقایصی چون صرفه‌های ناشی از مقیاس، پیدایش آثار خارجی، بالا بودن هزینه‌های مرتبط با دسترسی به اطلاعات و غیره سبب عدم کارایی شده و دولت برای جبران آن وارد اقتصاد می‌شود. اما حیطه مداخله‌های دولت به وضع قوانینی چون نرخ‌گذاری کالا و خدمات، تعیین سقف قیمت، وضع قوانین استاندارد و یا صدور مجوزها ختم نمی‌شود بلکه گاه تا حد تصدی کامل صنایع پیش می‌رود. در اقتصاد ایران (به‌خصوص در سال‌های پس از انقلاب) چنین وضعیتی رخ داده است و دولت علاوه بر جایگزینی به‌جای بازار، وظایف تولیدی بنگاه‌های صنعتی را نیز برعهده گرفته است. این امر می‌تواند اقسام متنوعی از رانت را به‌وجود آورد. شیوه‌های ممکن مداخله منجر به رانت توسط دولت عبارتند از:

الف) حمایت از صنایع

صنایع بهره‌مند از حمایت دولت، پس از ابقای خود در صنعت به تلاش کمتری برای کاهش هزینه‌ها، از طریق کاربرد فناوری مناسب، افزایش بهره‌وری ماشین‌آلات و نیروی انسانی، بهبود مدیریت، R&D و مواردی از این قبیل نیاز دارند. آنان به دلیل برخورداری از حمایت دولت قادر به عرضه محصول در قیمتی پایین‌تر از هزینه تولید واقعی بوده و محصولات تولیدی آنها حتی در کیفیت‌های بسیار نازل باز هم به فروش می‌روند و جالب این‌که رسیدن به این وضعیت آرمانی در شرایطی صورت می‌گیرد که بهره‌وری نیروی کار و سرمایه در این صنایع اغلب بسیار پایین و حتی گاهی منفی است. اقسام حمایت منجر به پیدایش رانت در این حوزه عبارتند از:

۱. کمک‌های مالی مستقیم: تأمین قسمتی از منابع مالی مورد نیاز بنگاه توسط دولت، کمک مالی مستقیم محسوب می‌شود. حال این منابع مالی می‌توانند به‌صورت ارزی یا ریالی اختصاص یابند که شامل موارد زیر هستند:

- جبران زیان شرکت‌ها از محل درآمد عمومی
- اعطای یارانه برای تهیه مواد اولیه
- تخصیص ارز برای تهیه مواد اولیه و ماشین‌آلات خارجی

۲. اعطای امتیازهای ترجیحی: امتیازهای ترجیحی تخفیف‌هایی هستند که دولت می‌تواند در مورد صنایع قائل شود و هزینه‌های تولید را تا حدودی برای آنان کاهش دهد. این امتیازها به لحاظ وجود رانت، به‌جای کاربرد در فرایند تولید، گاه می‌توانند وارد پروسه رانت‌طلبی شده و انگیزه‌هایی برای فعالیت‌های غیرمولد به شمار روند. این امتیازات موارد زیر را شامل می‌شوند:

- وام‌های بانکی با نرخ سودهای ترجیحی
- تخصیص ارز با نرخ‌های ترجیحی
- تخفیف مالیاتی

ب) سیاست‌گذاری‌های کنترلی

برخی از سیاست‌های دولت به منظور کنترل و هدایت اعمال اقتصادی در بازار اتخاذ می‌شود. این سیاست‌ها که به منظور حفظ تعادل در بازار بین تولیدکنندگان کالاهای ضروری یا افزایش توان تولیدی و قدرت بین‌المللی در صنایع وضع می‌شوند می‌توانند به لحاظ ایجاد مراحل اداری و توسعه دولت‌سالاری منجر به پیدایش رانت اقتصادی (مانند رانت‌های اطلاعاتی) شوند و باید هزینه‌های ناشی از بروز رانت‌طلبی با منافع موجود در هر سیاست مورد مقایسه قرار گیرد. از جمله این قوانین و سیاست‌ها می‌توان موارد زیر را نام برد:

- تعیین سقف قیمت برای محصولات تولیدی
- وضع قوانین حمایتی نظیر قانون کار

با توجه به آنچه گفته شد سیاست‌گذاری‌های ارشادی و کنترلی دولت می‌تواند در ایجاد رانت‌های تخصیصی و توزیعی مؤثر باشد

و باعث توزیع مجدد درآمدها از گروهی به گروه دیگر شده و یا منابع سرمایه‌ای را جایگزین نیروی انسانی سازند. موارد دیگری نیز وجود دارد مانند وضع استانداردهای تولیدی، تعیین ظرفیت تولید، تعیین سقف تولید و... که در این مجال تنها به اشاره به آنها بسنده می‌شود.

این قوانین هرچند در برخی از موارد مثل وضع استانداردها باعث بهبود کیفیت کالا شده و نرم‌های صنعت را ارتقا می‌بخشند، اما نمی‌توان پیامدهای آن بر کاهش کارایی و بهره‌وری، ایجاد رانت‌طلبی و تقلب و اختلاس را در ارائه کالا یا خدمت و یا به‌کارگیری عوامل تولید نادیده گرفت. (نایی، ۱۳۷۸: ۱۱۳)

دولت در ایجاد، حفظ و انتقال رانت‌ها در جهت مقاصد خود عمل می‌کند. نوع رانت‌هایی که دولت ایجاد می‌کند از مؤلفه‌های مختلفی تأثیر می‌پذیرد. از جمله انگیزه‌های تصمیم‌گیرندگان در داخل دولت، ساختار سازمانی دولت که تعیین می‌کند چه هزینه‌ها و فوایدی به حساب آورده شوند و قدرت افراد یا گروه‌هایی که در برابر تغییراتی که به آن‌ها زیان می‌رساند مقاومت می‌کنند. (خان، ۱۳۸۶: ۲۲۰)

بهره‌وری و اثر رانت بر آن

واژه بهره‌وری برای اولین بار توسط فرانسوا کنه، اقتصاددان فیزیوکرات به کار برده شد. (طاهری، ۱۳۸۲: ۲۰)
بهره‌وری، نه تنها کمیت بازده، بلکه کیفیت بازده و تحقق اهداف را نیز مورد سنجش قرار می‌دهد. (بی‌نا، ۱۳۸۵: ۸). بنابراین بهره‌وری با مفاهیمی از قبیل استفاده بهینه از امکانات موجود، حداکثر استفاده از زمان، تحول مدام در سیستم و کارایی بیشتر با هزینه کمتر مرتبط است.

تعریف بهره‌وری براساس کتابچه «واژه‌نامه بهره‌وری» سازمان ملی بهره‌وری عبارت است از «به حداکثر رساندن استفاده از منابع، نیروی انسانی، تسهیلات و غیره به روش علمی، کاهش هزینه‌های تولید، گسترش بازارها، افزایش اشتغال و کوشش برای افزایش دستمزدهای واقعی و بهبود استانداردهای زندگی به طوری که به نفع کارکنان، مدیریت و جامعه باشد.» (بی‌نا، ۱۳۷۹: ۲)

بهره‌وری دو مفهوم کارایی و اثربخشی را در خود داشته و استفاده کارا از ورودی‌ها برای تولید خروجی‌هایی را شامل می‌شود که اهداف سازمانی را تأمین می‌کنند. (کاظمی، ۱۳۸۱: ۱۲)

ارکان بهره‌وری شامل انگیزش، دانش، منابع، مدیریت و زمان است. هر مقدار که تحول در سیستم بتواند با سرعت بیشتر در درون خود گسترش یابد بهره‌وری نیز افزایش می‌یابد. (بی‌نا، ۱۳۷۴: ۱۱)

بهره‌وری را می‌توان در سطوح مختلفی از جمله سطوح ملی، بخش اقتصادی، رشته فعالیت، واحد اقتصادی، گروه کاری، کارکنان و خانوار مورد بررسی قرار داد. (بی‌نا، ۱۳۷۹: ۲)

امروزه بیشترین سهم از رشد اقتصادی کشورهای صنعتی از قبل بهره‌وری به دست می‌آید. به‌عنوان مثال در دو دهه گذشته تولید ناخالص داخلی ژاپن دارای متوسط رشد سالانه ۵/۳ درصد بوده که از این میزان سهم رشد نیروی کار و موجودی سرمایه به ترتیب ۱۹ و ۲۸ درصد و سهم رشد بهره‌وری کل عوامل ۵۳ درصد بوده است. سهم رشد بهره‌وری کل عوامل در تولید ناخالص داخلی در کشورهای هند، کره جنوبی، سنگاپور، تایوان، مالزی و تایلند در دو دهه اخیر به ترتیب ۲۴/۷، ۴۴/۵، ۳۴/۸، ۳۲/۷، ۲۴ و ۲۱ درصد بوده است. این در حالی است که بهره‌وری کل عوامل طی دو دهه گذشته در رشد تولید ناخالص داخلی ایران نقش مهمی نداشته است. (بی‌نا، بی‌تا، ۲)

امروزه پایین بودن میزان استفاده از ظرفیت منابع در سطح کشور، وابستگی شدید درآمد ارزی به نفت خام و فاصله گرفتن اقتصاد ایران با روند جهانی شدن اقتصاد نشان‌دهنده این واقعیت است که تنها راه رویارویی با چالش‌های موجود، سامان دادن به برنامه‌های توسعه براساس اصول و موازین بهره‌وری است. برخی از مشکلات اساسی بهره‌وری در کشور عبارتند از:

۱. فقدان ساختار مناسب برای هدایت فعالیت‌های بهره‌وری در دستگاه‌های اجرایی
 ۲. وجود رانت‌های اقتصادی و فقدان شرایط مناسب برای افزایش رقابت‌پذیری در کشور
 ۳. بی‌توجهی به شایسته‌گرایی در انتخاب مدیران
 ۴. ناشناخته بودن ارزش واقعی کار به جهت وجود درآمدهای کم‌زحمت یا بدون زحمت
 ۵. نهادینه نشدن فرهنگ بهره‌وری
 ۶. ضعف نظام تولید آمار در جهت فراهم کردن زمینه اطلاعاتی مناسب برای محاسبه شاخص‌های بهره‌وری
- برای اولین بار در ایران در قانون برنامه چهارم توسعه، اهداف کمی مشخصی برای متوسط رشد سالانه بهره‌وری نیروی کار، سرمایه و کل عوامل به‌عنوان مفروضات برنامه تعیین شد که به ترتیب عبارتند از ۳/۵، ۱ و ۲/۵ درصد. در این برنامه سهم رشد بهره‌وری کل عوامل در رشد تولید ناخالص داخلی ۳۱/۳ درصد پیشنهاد شد. (سند ملی توسعه فرابخشی ارتقای بهره‌وری: ۲)
- یکی از آثار سوء اقتصاد رانتی، پایین آمدن بهره‌وری در این‌گونه جوامع است. در کشوری با اقتصاد رانتی، تلاشی برای افزایش

بهره‌وری صورت نمی‌گیرد و دستیابی به چرخه رانت خیلی مهم‌تر از دستیابی به کارایی و بهره‌وری اقتصادی است. وقتی مدیران دولتی این اطمینان را دارند که بخش خصوصی به هیچ وجه امکان رقابت با آنها را ندارد و از سوی دیگر، به‌خوبی می‌دانند در صورت سودآور نبودن فعالیت اقتصادی آنها و حتی زیان‌ده بودن، از دور خارج نشده و دولت زیان‌شان را جبران می‌کند، چه انگیزه ای برای افزایش بهره‌وری نیروی کار و سرمایه باقی می‌ماند؟ از این‌رو کشورهای با اقتصاد رانتهی و از جمله کشور ما به‌طور شدید با این مشکل پایین بودن بهره‌وری دست به گریبان هستند. درحالی‌که امروزه ۶۴ درصد سرانته ثروت در جهان با تکیه بر منابع انسانی به‌دست می‌آید این میزان در ایران به ۳۴ درصد می‌رسد. جالب این‌که در اروپا برای کسب هزار دلار تولید ناخالص از یک بشکه نفت استفاده می‌کنند اما در ایران، برای تولید همین میزان درآمد از ۴ بشکه نفت استفاده می‌شود! (ایسنا، ۱۳۸۷/۱۱/۲۸)

بررسی موردی: مقایسه بهره‌وری در بانک‌های بخش دولتی^۶ و بخش خصوصی

به‌طور کلی، بانک دو فعالیت عمده انجام می‌دهد: اول، جذب سپرده‌های مردم و دوم، قرض دادن موجودی حاصل از جذب سپرده‌های مردم به دیگران. این دو فعالیت مدل کسب و کار^۷ بانک را تشکیل می‌دهند. برای اندازه‌گیری عملکرد بانک، باید هر یک از این دو فعالیت عمده مورد بررسی قرار گیرد، البته اندازه‌گیری مورد اول آسان‌تر و مناسب‌تر به نظر می‌رسد. زیرا نحوه جذب منابع در بانک‌های مختلف تقریباً یکسان است ولی نحوه اعتباردهی آنها در هر بانکی بسته به سیاست آن سازمان تفاوت می‌کند.

از طرفی، برای اندازه‌گیری بهره‌وری باید سرانته جذب توسط هر یک از افراد یا توسط هر شعبه، اندازه‌گیری شود که البته باز هم شاخص اول مرسوم‌تر به نظر می‌رسد.

در قسمت شاخص‌های اختصاصی بخش بانکداری سالنامه آمار بهره‌وری نیز شاخص متوسط حجم سپرده جذب‌شده به‌ازای هریک از کارکنان شعب مورد توجه قرار گرفته است که ما نیز از این شاخص استفاده خواهیم کرد.

در این مقاله، برای مقایسه بهره‌وری و رشد آن در بخش‌های دولتی و خصوصی، از مقایسه بانک‌های این دو بخش استفاده شده است. در ادامه جداولی بدین‌منظور آورده شده که در هر مورد توضیحاتی خواهد آمد.

در جدول یک حجم کل سپرده‌های جذب‌شده و رشد آن در بانک‌های دولتی و خصوصی مقایسه شده است. همان‌طور که مشخص شده است حجم کل سپرده‌های جذب‌شده در بانک‌های دولتی در اسفند ۸۵، ۱۰۸۱۹۹۱ میلیارد ریال بوده که این مقدار در شهریور ۸۶ به ۱۲۱۶۴۶۰ میلیارد ریال رسیده که این رقم رشد ۱۲ درصدی را نشان می‌دهد؛ درحالی‌که این مقدار در بانک‌های خصوصی در زمان مشابه ۱۳۷۹۶۷ میلیارد ریال و ۱۶۳۹۶۹ میلیارد ریال بوده که رشد ۱۹ درصدی داشته است. بدیهی است رشد بانک‌های بخش خصوصی ۷ درصد از رقبای دولتی خود بیشتر بوده و این نشان از موفقیت آنها نسبت به بانک‌های دولتی است.

جدول ۱. کل سپرده‌های جذب و رشد آن در بانک‌های دولتی و بانک‌های خصوصی^۹

شرح	اسفند ۸۵	شهریور ۸۶	درصد رشد	سهم درصد سال ۸۵	سهم درصد سال ۸۶
بانک‌های تجاری	۸۳۴۹۶۳	۹۵۲۲۴۰	۱۴	۶۸،۴	۶۹،۰
بانک‌های تخصصی	۲۴۷۰۲۸	۲۶۴۲۲۰	۷	۲۰،۲	۱۹،۱
جمع دولتی	۱۰۸۱۹۹۱	۱۲۱۶۴۶۰	۱۲	۸۸،۷	۸۸،۱
بانک‌های خصوصی ^{۱۰}	۱۳۷۹۶۷	۱۶۳۹۶۹	۱۹	۱۱،۳	۱۱،۹
کل شبکه بانکی	۱۲۱۹۹۵۸	۱۳۸۰۴۲۹	۱۳	۱۰۰	۱۰۰

در جدول ۲، به مقایسه رشد تسهیلات اعطایی به بخش‌های مختلف (تولیدی، صنعت و معدن، کشاورزی، مسکن و ساختمان، بازرگانی و خدمات و صادرات) از اسفند ۸۵ تا شهریور ۸۶ در بانک‌های دولتی و خصوصی پرداخته شده است. همان‌طور که در جدول آمده، رشد تسهیلات اعطایی تقریباً به تمام بخش‌ها در بانک‌های خصوصی بیش از بانک‌های دولتی بوده است. برای مثال رشد تسهیلات اعطایی به بخش صادرات در بخش خصوصی ۲۸۵ درصد بوده که این عدد بسیار بزرگ‌تر از بانک‌های دولتی است. به‌طور کلی رشد تسهیلات اعطایی در این دوره در بانک‌های تجاری ۱۳ درصد، در بانک‌های تخصصی ۷ درصد و در بانک‌های خصوصی ۱۹ درصد گزارش شده است.

همان‌طور که پیش از این تشریح شد، در این مقاله با استفاده از بخش اول مدل کسب و کار بانکی به بررسی و مقایسه بهره‌وری می‌پردازیم. اما در جدول شماره ۲ این امر ثابت می‌شود که بانک‌های خصوصی در بخش دوم مدل کسب و کار یعنی اعطای تسهیلات

نیز بهتر عمل کرده‌اند. البته شاید این سؤال مطرح شود که در این جدول تنها به میزان رشد این عدد اشاره شده که باید گفت رشد بالای این مقدار خود گواهی بر رشد بیشتر جذب سپرده‌هاست.

جدول ۲. درصد رشد تسهیلات اعطایی به بخش‌های مختلف

درصد رشد شهریور ۸۶ نسبت به اسفند ۸۵			شرح
بانک‌های خصوصی	بانک‌های تخصصی	بانک‌های تجاری	
۱۹	۷	۱۴	کل تسهیلات
۱۹	۷	۹	تسهیلات اعطایی به بخش‌های تولیدی
۱۹	۷	۱۵	تسهیلات اعطایی به بخش خصوصی
۸	۱۷	۹	تسهیلات اعطایی به بخش صنعت و معدن
۹۱	۶	۱۶	تسهیلات اعطایی به بخش کشاورزی
۳۴	۶	۳	تسهیلات اعطایی به بخش مسکن و ساختمان
۱۹	-۱۰	۲۳	تسهیلات اعطایی به بخش بازرگانی و خدمات
۲۵۸	۲۰	۱۴	تسهیلات اعطایی به بخش صادرات

جدول ۳، به تنهایی راهنمای خوبی برای مقایسه عملکرد این دو نوع بانک به شمار می‌رود. در این جدول رشد انواع سپرده‌های جذب‌شده در بانک‌های دولتی و خصوصی مقایسه شده است. البته برای مقایسه بهره‌وری باید سپرده‌های جذب‌شده نسبت به تعداد شعب یا تعداد کارکنان آن بانک‌ها مورد بررسی قرار گیرد که این کار در جدول ۷ به‌عنوان شاخص بهره‌وری در نظر گرفته شده است. رشد ۲۸ درصدی جذب سپرده در بانک‌های خصوصی در مقایسه با رشد ۱۰ درصدی آن در بانک‌های دولتی بسیار تأمل‌برانگیز است و می‌تواند به تنهایی گویای تفاوت فاحش عملکرد بانک‌های خصوصی باشد. یکی از دلایل بالاتر بودن این رشد در بانک‌های خصوصی که به‌طور مستقیم با مسأله بهره‌وری ارتباط پیدا می‌کند این است که بانک‌های خصوصی مدام در پی طراحی خدمات جدید به منظور جذب مشتریان جدید و نفوذ بیشتر در مشتریان قدیمی هستند. این بانک‌ها بدین‌منظور در ساختار سازمانی خود بخش‌هایی مانند مدیریت یا حتی معاونت طراحی خدمات جدید به‌وجود می‌آورند که البته نتیجه آن افزایش واقعی بهره‌وری است. یعنی بانک‌های خصوصی از آنجایی که نظارت و مدیریت معین‌تری دارند و مدیریت در این بانک‌ها بیشتر به فکر کسب سود است مدام در پی بهره‌ورتر کردن ساختار سازمانی خود به منظور جذب فرصت‌های بیشتر است.

جدول ۳. درصد رشد جذب انواع سپرده‌ها

درصد رشد شهریور ۸۶ نسبت به اسفند ۸۵			شرح
بانک‌های خصوصی	بانک‌های تخصصی	بانک‌های تجاری	
۲۸	۴	۱۱	کل سپرده‌ها
۱۰	۵	۱۲	سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز
۲۷	۲۴	۱۹	سپرده‌های قرض‌الحسنه جاری
۳۴	۱۲	۱۷	سپرده‌های کوتاه‌مدت
۲۲	۸	۱۰	سپرده‌های بلندمدت
۲۵	-۱۱	-۱	سایر سپرده‌ها

به‌کارگیری فناوری اطلاعات می‌تواند به بهبود بهره‌وری بیانجامد. بانک‌های ایران با سرعت به این سمت در حال حرکتند. در جدول ۴ روند حرکت بانک‌ها به سمت فناوری اطلاعات (IT)، بانکداری اینترنتی^{۱۱} و بانکداری الکترونیک^{۱۲} مشخص شده است که در این جدول نیز برتری بانک‌های خصوصی بر بانک‌های دولتی مشخص است و البته بسیاری سرعت قابل قبول حرکت بانک‌های ایرانی به سمت الکترونیکی شدن را ناشی از رقابتی‌تر شدن فضا توسط بانک‌های خصوصی می‌دانند.

جدول ۴. سرعت رشد بانکداری الکترونیک در ایران

درصد رشد شهر یور ۸۶ نسبت به اسفند ۸۵			شرح
بانک‌های خصوصی	بانک‌های تخصصی	بانک‌های تجاری	
۱۴	۰,۶	۰	تعداد شعب
۱۵	۳	۰,۹	تعداد کارکنان
۴۲	۴۱	۱۱	کارت‌های الکترونیک
۱۴	۱۲	۸	شعب بر خط (line on)
۴۷	۳۰	۱۴	دستگاه‌های خودپرداز (ATM)
۴۰	۲۵	۶۷	دستگاه‌های POS و PINPAD

همان‌طور که پیشتر گفته شد فرمول محاسبه بهره‌وری در این مقاله، میزان سپرده جذب شده به تعداد کارکنان است. در جدول ۵، تعداد کارکنان و رشد آن در بانک‌های تجاری، تخصصی، خصوصی و کل شبکه بانکی نشان داده شده است. رشد بالاتر این عدد در بانک‌های خصوصی ناشی از سرعت بالای توسعه این بانک‌هاست. نکته قابل توجه در این مورد که البته در این مقاله به آن پرداخته نمی‌شود این است که نحوه جذب کارکنان در بانک‌های خصوصی و دولتی به چه شکل است و کدام یک بر اساس اصول علمی این کار را انجام می‌دهند. علاوه بر این، در بسیاری از دستگاه‌های دولتی با تعدادی کارمند مواجه هستیم که در اصل به حضور آنها نیازی نیست و در عمل نبود آنها خللی در انجام امور ایجاد نمی‌کند. این مشکل در مؤسسه‌های خصوصی به چشم نمی‌خورد چرا که مدیران مربوطه به پایین آوردن هزینه‌ها و استفاده از نیروهای متخصص اهمیت زیادی می‌دهند. فرایند جذب کارکنان، به‌عنوان مهم‌ترین دارایی سازمان، مهم‌ترین فرایندی است که بایستی طبق اصول علمی انجام شود.

جدول ۵. تعداد کارکنان و میزان رشد آن در بانک‌های دولتی و خصوصی

شرح	اسفند ۸۵	شهر یور ۸۶	درصد رشد	سهم درصد سال ۸۵	سهم درصد سال ۸۶
بانک‌های تجاری	۱۴۸۴۲۶	۱۴۹۷۳۴	۰,۹	۸۱,۶	۸۰,۹
بانک‌های تخصصی	۲۶۶۰۹	۲۷۵۲۶	۳	۱۴,۶	۱۴,۹
جمع دولتی	۱۷۵۰۳۵	۱۷۷۲۶۰	۱	۹۶,۲	۹۵,۷
بانک‌های خصوصی	۶۹۲۵	۷۹۳۳	۱۵	۳,۸	۴,۳
کل شبکه بانکی	۱۸۱۹۶۰	۱۸۵۱۹۳	۲	۱۰۰	۱۰۰

در جدول ۶، تعداد شعب بانک‌ها و رشد آن در دوره مشابه مشخص است. این رشد در بانک‌های خصوصی بسیار بیشتر از بانک‌های دولتی است. البته داده‌های این جدول به تنهایی برای نتیجه‌گیری در این باره کفایت نمی‌کند. تنها با تقسیم عدد میزان سپرده جذب شده یا تقسیم عدد میزان اعطای تسهیلات بر تعداد شعب است که می‌توان در مورد بهره‌وری هر یک از بانک‌های دولتی و خصوصی نتیجه‌گیری کرد. گفتنی است شاخص در نظر گرفته شده در این مقاله میزان سپرده جذب شده به تعداد کارکنان است.

جدول ۶. تعداد شعب و میزان رشد آن در بانک‌های دولتی و خصوصی

شرح	اسفند ۸۵	شهر یور ۸۶	درصد رشد	سهم درصد سال ۸۵	سهم درصد سال ۸۶
بانک‌های تجاری	۱۳۵۳۶	۱۳۵۳۴	۰,۰	۸۰,۲	۷۹,۸
بانک‌های تخصصی	۲۸۹۱	۲۹۰۸	۰,۶	۱۷,۱	۱۷,۱
جمع دولتی	۱۶۴۲۷	۱۶۴۴۲	۰	۹۷,۳	۹۶,۹
بانک‌های خصوصی	۴۵۹	۵۲۳	۱۴	۲,۷	۳,۱
کل شبکه بانکی	۱۶۸۸۶	۱۶۹۶۵	۰	۱۰۰	۱۰۰

جدول ۶، جدول نهایی و به عبارتی نتیجه نهایی این تحقیق است. نسبت میزان جذب سپرده به تعداد کارکنان، شاخص مورد استفاده برای مقایسه میزان بهره‌وری در بانک‌های خصوصی و دولتی در این مطالعه است. برای مثال میزان بهره‌وری بانک‌های دولتی در اسفند

۸۵، عدد ۶۱۸۱ بوده است که این مقدار، حاصل تقسیم میزان جذب سپرده در این مقطع زمانی (این عدد از جدول یک به دست آمده) بر تعداد کارکنان در همین مقطع (این عدد از جدول ۵ به دست آمده) به دست می‌آید. این عدد به میلیون ریال بیان شده است. بنابراین عدد به دست آمده به این مفهوم است که هر کارمند در یک بانک دولتی باعث جذب ۶۱۸۱ میلیون ریال و در یک بانک خصوصی در مقطع زمانی مشابه ۱۹۹۲۳ میلیون ریال شده است. در نهایت، در جدول ۷ امکان مقایسه بهره‌وری در بانک‌های دولتی و خصوصی از اسفند ۸۵ تا شهریور ۸۶ فراهم شده است. کاملاً مشخص است که این مقدار در بانک‌های خصوصی بسیار بیشتر از بانک‌های دولتی است یعنی سرانه جذب هر کارمند در یک بانک خصوصی خیلی بیشتر از سرانه جذب برای یک کارمند در یک بانک دولتی است. این بدین مفهوم است که میزان بهره‌وری یک کارمند در یک بانک خصوصی بیشتر از میزان بهره‌وری یک کارمند در یک بانک دولتی است.

جدول ۸. میزان بهره‌وری در اسفند ۸۵ و شهریور ۸۶ و مقایسه آن در بانک‌های دولتی و خصوصی^{۱۳}

شرح	اسفند ۸۵	شهریور ۸۶
بانک‌های تجاری	۵۶۲۵	۶۳۵۹
بانک‌های تخصصی	۹۲۸۳	۹۵۹۸
جمع دولتی	۶۱۸۱	۶۸۶۲
بانک‌های خصوصی	۱۹۹۲۳	۲۰۶۶۹

سخن آخر

توسعه امری نیست که به راحتی و تنها با پسانداز و انباشت سرمایه به دست آید. توسعه یک کشور نیازمند آن است که دولت بستری لازم را جهت رشد کارآفرینی فراهم سازد. متأسفانه هنوز این تفکر سمی که دولت با تخصیص پول می‌تواند توسعه ایجاد کند در بین دولتمردان ما وجود دارد. طرز فکری که به جز رانتی شدن روزافزون دولت ارمغان دیگری به همراه ندارد. شاید مهم‌ترین و اساسی‌ترین زبانی که یک جامعه با ساختار سیاسی و اقتصادی رانتی متحمل می‌شود، کاستی‌های فرهنگی است. ایجاد روحیه رانتی و شکل گرفتن این اعتقاد که می‌توان بدون زحمت زیاد، یک‌شبه راه صد ساله را پیمود و یا کاهش انگیزه برای فعالیت‌های تولیدی، نظام اقتصادی یک کشور را زمین‌گیر می‌کند. بدیهی است که یک وجه مهم بهره‌وری نیز از خصایص فرهنگی نشأت می‌گیرد. در شرایطی که بیش از نیمی از رشد اقتصادی کشورهای پیشرفته به جای این که از سرمایه‌گذاری و ایجاد اشتغال جدید تأمین شود، وابسته بهره‌وری است، متأسفانه کشور ما از لحاظ این شاخص در سطح بسیار نامطلوبی قرار دارد و این نیست جز به این دلیل که درآمد نفتی به خوبی درزهای آشکار و پنهان اقتصاد ایران را پوشش می‌دهد. در این نظام رانتی، انگیزه برای افزایش کارایی و بهره‌وری کم شده و روحیه تنبلی و علاقه به تعطیلات جای آن را گرفته است. علاوه بر این، شمار زیاد کارکنان در دستگاه‌های دولتی نیز بر کاهش بهره‌وری و بازده نژولی افزوده است. از سوی دیگر، امروزه بخش دولتی رانت‌جو به مانعی برای رشد بخش خصوصی نیز تبدیل شده است. به طوری که بخش خصوصی در مقابل بخش دولتی از قدرت رقابت و پشتوانه کافی برخوردار نیست. اما با همین شرایط موجود نیز مقایسه این دو بخش می‌تواند نشان‌دهنده تفاوت‌هایی معنادار باشد. بخش خصوصی برای رشد و افزایش سهم بازار خود ناچار است با کاهش هزینه‌ها و افزایش بهره‌وری مجموعه خود را در گردونه رقابت حفظ کند و از صحنه خارج نشود. به خصوص که این بخش با رقبایی چون شرکت‌های دولتی مواجه است که در بدترین شرایط نیز زیان‌دهی خود را با درآمد نفتی جبران می‌کنند. در این مقاله، برای مقایسه نرخ بهره‌وری در بخش دولتی و بخش خصوصی، بانک‌های این دو بخش مورد مقایسه قرار گرفت. نتیجه حاصل این بود که با توجه به شاخص حجم سپرده جذب شده به ازای هر یک از کارکنان شعب، میزان بهره‌وری و نیز رشد بهره‌وری در بانک‌های خصوصی به شکل چشمگیری بیشتر است. این در حالی است که بانک‌های دولتی از امتیازات ویژه‌ای نسبت به بانک‌های خصوصی برخوردار بوده و مورد حمایت دولت هستند. نتایج این دست مقایسه‌های میان بخش دولتی و بخش خصوصی، آثار مخرب رانت بر کاهش انگیزه و کارایی را گواهی می‌دهد. در شرایطی که مسائلی از قبیل تحمیل نرخ‌های پایین بهره به صورت دستوری، جلوگیری از چاپ چک‌های مسافرتی بانک‌های تجاری توسط بانک مرکزی، اجبار بانک‌ها به پرداخت تسهیلات گسترده در سطح کشور، بخشش جرمه‌های تأخیر در بازپرداخت بدهی‌ها به بانک‌های تجاری توسط دولت و... منجر به کاهش شدید درآمد بانک‌های تجاری شده است، افزایش بهره‌وری در بانک‌های دولتی می‌تواند تا حدی در کاهش مشکلات این بانک‌ها مؤثر واقع شود؛ هر چند که این مهم در کوتاه‌مدت به دست نخواهد آمد.

منابع

۱. تفضلی، فریدون (۱۳۸۷). تاریخ عقاید اقتصادی (از افلاطون تا دوره معاصر). چاپ هشتم. تهران: نی.
۲. بی‌نا (۱۳۷۴). بهره‌وری از تکرار تا خلاقیت. تهران: معاونت پژوهشی مرکز پژوهش‌های مجلس و بنگرید به:
Holzer Mark «Public Productivity Handbook» New York: Marcel Dehker, 1992.
Kendrick John W «Productivity Trends: Capital and Labor», 1966.
۳. بی‌نا (۱۳۸۵). اندازه‌گیری و تحلیل روند بهره‌وری عوامل تولید در بخش‌های اقتصادی ایران. تهران: دفتر مطالعات اقتصادی مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی.
۴. بی‌نا (۱۳۷۹). کتابچه واژه‌نامه بهره‌وری. تهران: سازمان ملی بهره‌وری ایران. و بنگرید به:
Yan Aw Bee, Mark J. Roberts and Daniel Yi Xu «R&D Investments, Exporting, and the Evolution of Firm Productivity». American Economic Review. May 2008, Vol. 98, No. 2.
۵. حاجی‌یوسفی، محمد (۱۳۷۸). دولت، نفت و توسعه اقتصادی در ایران. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۶. خان، مشتاق (بی‌تا) (۱۳۸۶). رانت‌ها، رانت‌جویی و توسعه اقتصادی. محمد خضری. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۷. خبرگزاری دانشجویان ایران (ایسنا). ۱۳۸۷/۱۱/۲۸. کد خبر: ۸۷۱۱-۱۶۵۰۷.
۸. خضری، محمد (۱۳۸۲). رانت، رانت‌جویی و رشد اقتصادی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۹. خضری، محمد (۱۳۸۱). رانت‌جویی و هزینه‌های اجتماعی اقتصادی رانتی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۱۰. خضری، محمد (۱۳۸۴). اقتصاد رانت‌جویی (بررسی زمینه‌های رانت‌جویی در نظام بودجه‌ریزی دولتی در ایران). تهران: سازمان مدیریت و برنامه‌ریزی کشور.
۱۱. سند ملی توسعه فرابخشی ارتقای بهره‌وری.
۱۲. شیرخانی، محمدعلیو براری، ابادر و پوزش شیرازی، حسین (۱۳۸۹). نظریه نفرین منابع یا نحوه مدیریت درآمدهای نفتی مطالعه موردی: مقایسه ایران و نروژ. فصلنامه سیاست، ۴۰(۲)، ۱۱۵-۱۳۴.
۱۳. طاهری، شهنام (۱۳۸۲). بهره‌وری و تجزیه و تحلیل آن در سازمان‌ها (مدیریت بهره‌وری فراگیر). تهران: هوای تازه.
۱۴. قادری، حاتم (۱۳۸۳). رانت در حوزه فرهنگی و اعتقادی؛ امکان‌سنجی تعمیم نظری. تهران. فرهنگ اندیشه، ۳(۱۱)، ۶۶-۵۳.
۱۵. کاظمی، سید عباس (۱۳۸۱). بهره‌وری و تجزیه و تحلیل آن در سازمان‌ها. تهران: سمت.
۱۶. گلستانی، ماندانا (۱۳۸۶). تحلیلی از نفرین منابع، رانت‌جویی و توزیع درآمد در کشورهای نفت‌خیز. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران.
۱۷. نایی، نفیسه (۱۳۷۸). بررسی پدیده رانت اقتصادی و علل و آثار آن با تأکید بر بخش صنعت در کشور. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران.

18. <http://www.acclearn.com/forum/index.php/topic,384.0.html>

پی‌نوشت‌ها

1. Rent.
2. <http://www.acclearn.com/forum/index.php/topic,384.0.html>.
3. Rent Seeking.
4. Resource curse.
5. Inefficiency X.
۶. بانک‌های دولتی به دو دسته بانک‌های تخصصی و تجاری تقسیم می‌شوند. بانک‌های تخصصی باید روی زمینه خاصی فعالیت کنند، مانند بانک کشاورزی یا بانک مسکن. بانک‌های تجاری می‌توانند در هر زمینه‌ای فعالیت کنند مانند بانک ملت.
7. Business Model.
۸. تمام جداول از فصل‌نامه بانک، شماره ۱-۱۱، معاونت امور بانکی، بیمه و شرکت‌های دولتی وزارت امور اقتصادی و دارایی، آذرماه ۱۳۸۶ استخراج شده است.
۹. تمام اعداد به میلیارد ریال است.
۱۰. بانک‌های خصوصی شامل بانک اقتصاد نوین، پاسارگاد، پارسیان، سامان، سرمایه و کارآفرین هستند.
11. Internet Bank.
12. E-Banking.
۱۳. تمامی اعداد در این جدول به میلیون ریال بیان شده است.